

Naukšēnu muiža

Atrašanās vieta

Naukšēnu muiža atrodas Valmieras rajona Naukšēnu pagastā. Muižas apbūve izvietojas Rūjas upes krastā. Tās centru šķērso ceļš no Rūjienas uz Veckārķiem.

1. Latvijas ceļu karte. 1940.g.

Muižas līdzšinējā izpēte

Naukšēnu muižas vispusīga arhitektoniski vēsturiskā izpēte līdz šim nav veikta, taču atsevišķi nepublicēti darbi šim objektam ir veltīti. Galvenais no tiem ir Restaurācijas institūtā 1990.gadā veiktā vēsturiskā izpēte.¹ Tas ir plašākais materiāls par muižas vēsturi, īpašniekiem, literatūras avotiem un ikonogrāfiskiem materiāliem. Tomēr pagājuši vairāk kā desmit gadu un daudz kas no pētītā ir pārvērtējams. Ziņas par Naukšēnu muižas pili sastopamas Heinca Pīranga grāmatā² un Paula Kampes *Leksikonā*.³ Ziņas par muižas īpašniekiem gūstamas Heinriha fon Hāgemeistera⁴ un L.Strīka⁵ publikācijās. Ikonogrāfiskie materiāli rodami J.K.Broces darbos kā arī arhīvos. Bagātīga informācija par Naukšēnu

¹ Catlaka A. Bij. Naukšēnu muižas vēsturiskā izpēte.-Rīga,1990./Manuskripts Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas Pieminekļu dokumentācijas centrā (turpmāk VKPAI PDC)

² Pirang H. Das Baltische Herrenhaus.-Rīga,1928.-T.2.

³ Kampe P. Lexikon Liv- und Kurländischer Baumeister, Bauhandwerker un Baugestalter von 1400-1850.-Stockholm,1957.-Bd.2.

⁴ Hāgemeister H.von Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands.-Rīga,1836.-T.1.

⁵ Stryk L. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands.-Dresden, 1885.

muižu saglabājusies Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Tur aplūkojamās 17.gs.beigu, 19.gs. un 20.gs.sākuma zemju kartes, 1930.gadu projekti, inventāra saraksti, sarakste ar dažādām iestādēm u.c.

16.gs.-18.gs.vidus: vēsturiskie notikumi un muižas saimnieki

Naukšēnu muiža, kas ap 1500.gadu piederēja Livonijas ordenim tika pilnīgi izpostīta Livonijas kara laikā (1558-1583) un tās toreizējais īpašnieks Josts Firstenbergs (*J.Fürstenberg*) savu mājvietu iekārtojis citā vietā – Naukšēnu ciemā. Ap 1585.gadu muiža, kurā saimniekoja J.Firstenberga atraitne nonāca Polijas karaļa īpašumā un tajā sāka saimniekot Cēsu stārasts Prokops Pjaņaseks (*P.Pieniasek*). Viņš vēlāk muižu pārdeva kādam Belkovskim (*Bielkowsky*). 1621.gadā Zviedrijas karalis Gustavs Ādolfs to atguva un 1630.gadā pārdeva pulkvedim, vēlākajam ģenerālmajoram landrātam Aleksandram fon Esenam (*A.von Essen*). Pēc viņa īpašumu mantoja dēls arī Aleksandrs, kurš bija landrāts un ģenerāladjutants (- 1728). Par Naukšēnu muižas saimniecisko stāvokli 17.gs. var spriest pēc vēsturnieka Edgara Dunsdorfa publicētajiem 1638.gada Vidzemes arklu revīzijas dokumentiem.⁶ To uzdevums bija noteikt Vidzemes muižu nodevas un klaušas. Naukšēni novērtēti ar 16 un ½ revīzijas arkliem un tajā bijušas 28 zemnieku sētas, kurās mituši 87 vīrieši.

Par situāciju muižā 17.gs.beigās liecina zemju karte, kuru 1695.gadā zīmējis Jonas Bekers (*J.Böcker*).⁷ Tajā shematiski iezīmēta muižas senākā kungu māja Rūjas upes krastā. Tā parādīta kā divstāvu, ar diviem skursteņiem un ieeju garenfasādes centrā. Ēkas fasāde ir vertikāli sadalīta un jumtā izbūvēti logi. Te jāpiebilst, ka ēkas šī laika kartēs tika apzīmētas nosacīti un pēc attēlojuma nevar spriest, kāda kungu māja patiesībā izskatījās.

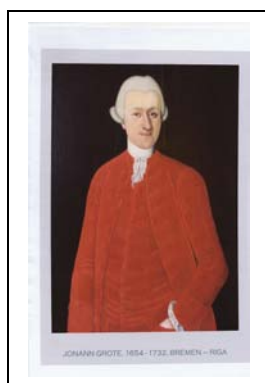
Kungu māja novietota paralēli upei, tās priekšā atradies pagalms. Abās pusēs garām vedošajam ceļam ieskicētas vēl divas ēkas. Lielāks jeb jaunais dārzs atradies upes krastā no ēkas kreisajā pusē un tajā garenvirzienā ved celiņš vai aleja. Otrs, mazāks jeb vecais dārzs ir otrā pusē ceļam un arī to sadala celiņš. Tie ir dekoratīvie dārzi, jeb kā toreiz tos sauca – izpriecu, augļu un virtuves dārzi, kādi Latvijas muižās bija izplatīti 17.gadsimtā.

⁶ Dunsdorfs E. Vidzemes 1638.gada arklu revīzija. Latvijas vēstures avoti.-Rīga,1941.-IVsēj.-IIIburtnīca.- lpp.

⁷ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk LVVA), 7404.f., 1.apr., 1977.l.

3.Fon Grotu dzimtas ģerbonis.
J.A.Ēzena zīm.

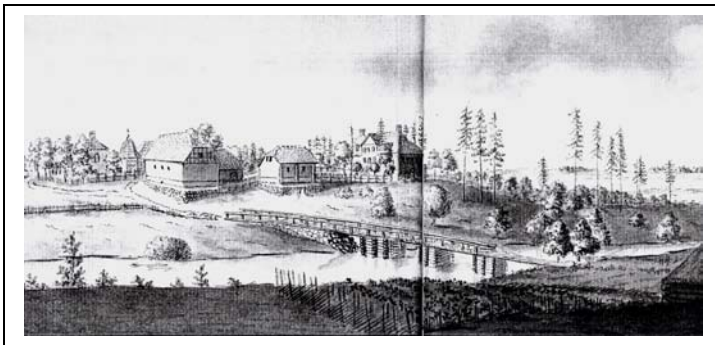
4.J. fon Grotes portrets (privātkolekcija)

aicinājumam paklausīja un 1710.gadā ieradās Rīgā. 18.gs.otrajā pusē (ap 1760.gadu) V.Grote, jau kā Rīgas Lielās ģildes vecākais un veiksmīgs tirgotājs nopirka Naukšēnu muižu. Viņš tika imatrikulēts zviedru muižniecībā un turpmāk varēja savam uzvārdam pievienot priekšvārdu fon. Viņš bija precējies divas reizes – ar Annu Elizabeti Paskau (*A.E.Paskau*), kura viņam dāvāja meitu un ar Evu Mariju Švarcu (*E.M.Schwartz*), no kuras viņam bija četri bērni. Par V. fon Grotes vēlmi muižā saimniekot ne vienu gadu vien liecina izveidotie dzimtkapi, jeb kā mēs tos šodien saucam – kungu kapi. 1793.gadā celto būvi ar tai piedalīto zemes gabalu 1877.gadā uzmērījis Vidzemes bruņniecības mērnieks H.Dofelds (*H.Dofeldt*).⁹ Kapliču un vārtus ietver neregulāras formas iežogojums, pie kura ved taisns pagārš ceļš. Pēc V.fon Grotes īpašumu mantoja viņa vecākais dēls, tirgotājs un arī Lielās ģildes vecākais Ādams Heinrihs (1735-1817). Interesanti, ka viņa īpašumā 1781.gadā pirkšanas ceļā nonāca arī Eriņu (*Heringshof*) muiža ar tās pusmuižām un vēlāk arī Jumurdas muiža. 1775.gadā viņš ieguvis Vācijas valsts muižnieka titulu, bet divus gadus vēlāk uzņemts Vidzemes muižnieku matrikulā. Viņa sieva bija Anna Margareta Barbera (*A.M.Barber*). Laulībā dzimuši trīs dēli – Vilhelms, Frīdrihs un Heinrihs. Interesanti, ka A.M.Barberas tēvs bijis Rīgas birģermeistars.

Pēc Ā.H.fon Grotes Naukšēnus mantoja viņa dēls landrāts no 1833.gada Frīdrihs fon Grote (1768-1836). Īsi pirms tam, kad viņš ieguva mantojumu, muižas centra skatu zīmējis J.K.Broce. Ap 1800.gadu tapušajā zīmējumā attēlota cita kungu māja nekā 1695.gada plānā redzamā. Tā ir vienkārša, pacelta uz augsta cokola, ar trīs ailu asu mezonīnu, kuram ir trīsstūra frontons. Ēka segta ar izteikti stāvu divslīpju jumtu, kura gali ir

⁹ LVVA 2760.f., l.apr., 262.l.

nošļauti, tai ir divi skursteņi, jumta logi abās pusēs mezonīnam un pie galvenās ieejas centrā ved nesegtas kāpnes. Mainījies arī ēka izvietojums – šoreiz tā novietota ar galu pret upi. Neprecīzs ir uzskats, kas pausts 1990.gadā veiktajā muižas izpētē.¹⁰ J.K.Broces zīmējumā redzama cita, 18.gs.otrajai pusei raksturīga ēka. Bez kungu mājas minētā autora zīmējumā redzama klēts un siernīca, kuras saglabājušās līdz mūsu dienām, kā arī divas zudušas ēkas – pārvaldnieka māja un iepretim klētij esoša būve, kas 20.gs.sākuma dokumentos uzrādīta kā pagrabklēts.

5.Naukšēnu muižas skats. J.K.Broces zīm. 1800.g.

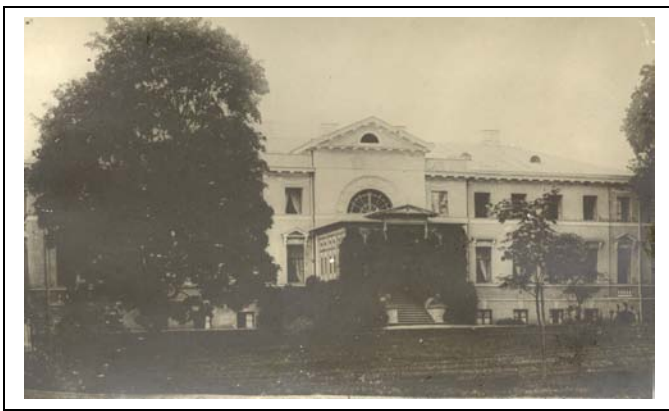
F.fon Grotem laulībā ar Agneti Frederiku dzim. fon Gersdorfu (*A.F.von Gersdorff*) dzimuši divi dēli – Heinrihs Vilhelms un Morics Frīdrihs. Pēc mantojuma sadales 1836.gadā muižā sāka saimniekot viņa dēls Heinrihs Vilhelms fon Grote (1797-1878), kura īpašums kļuva arī Eriņu, Lielā (*Hessenhof*), Tēdiņu (*Rujenbach*) un citas muižas.¹¹ Viņš bija studējis Getingenes un Maskavas universitātēs, no 1817.līdz 1820.gadam apceļojis Vāciju, Franciju, Šveici un Angliju. No 1822.līdz 1831.gadam H.V.fon Grote, kurš bieži vārdā dēvēts tikai par Vilhelmu, atradās militārajā dienestā Pēterburgā (dienējis leibgvardes huzāru pulkā), apbalvots ar Staņislava, Vladimira un Annas ordeņiem. Dienestu armijā viņš beidzis kā gvardes ritmeistars. 1831.gadā H.V.fon Grote uzsācis darbu civildienestā, divus gadus vēlāk kļuvis par galma padomnieku, bet 1840.gadā par valsts padomnieku. Viņa brālis Morics Frīdrihs mantoja Mālpils muižu un vairākas nelielas muižiņas Igaunijā (*Karula, Kaagjärve*), kā arī Jumurdu. Abi brāļi apprecējuši māsas grāfienes fon der Borhas (*von der Borch*) – Heinrihs Vilhelms Izabellu (1799-1878), bet Morics Frīdrihs - Aneti (1801-1868).

Kā norāda arhitekts Pauls Kampe, tieši H.V.fon Grotes laikā 1843.gadā pēc paša muižas īpašnieka dotā projekta (skicēm), būvmeistars

¹⁰ Catlaka A. 13.lpp.

¹¹ Pirang H. Das Baltische Herrenhaus.-Riga, 1928.-T.2.-S.63.

Frīdrihs Gotlībs Glēzers (*F.G.Gläser*) no Cēsīm pabeidzis celt jauno Naukšēnu muižas pili. Būvdarbus uzraudzījis pats pasūtītājs.¹² Diemžēl P.Kampe nenorāda, kas V. fon Grotem bija izstrādājis projektu, taču uzlūkojot jauno pili var pārliecināties – to ietekmējusi Vācijas ampīra arhitektūra. Uz augsta cokolstāva pacelto divstāvu ēku sedz lēzens divslīpju jumts. Tās abu garenfasāžu centrā atrodas t.s. dubultais rizalīts, kura vidusdaļu noslēdz trīsstūra frontons, bet malējās – atika. Rizalīts ar atiku atrodas arī abās gala fasādēs. Ēkas apjoma kompozīcija ir sakņota vēlinā klasicisma tradīcijās. To pašu var teikt arī par fasāžu arhitektoniski māksliniecisko risinājumu.

6. Pils no pagalma puses. 20.gs.sāk. foto (VKPAI PDC)

7. Pils no pagalma puses. 2003.g. foto (J.Zilgalvis)

Pagalma puses rizalīta centrālajā daļā otrajā stāvā izveidots liels pusapļa logs ar dekorētu aillas apmali. Kompozicionāli ar to ir saistīta galvenā ieeja ar maziem, halli izgaismojošiem logiem abās pusēs. Šāds pats trīs ailu risinājums ir gala fasādēs. Pagalma fasādes galus akcentē atšķirīgi no pārējiem veidots pirmā stāva logailas dekors un cokolstāvā – pusapļa logaila. Bez tam, šīs malējās aillas visā ēkas augstumā ir

¹² Kampe P. Lexikon.-Bd.2.-S.227.

iedziļinātas. Tādejādi veidojas interesanta fasāžu plastika – no ēkas garenfasādes galiem siena tiek pakāpeniski izvirzīta, trešo reizi veidojot centrālā rīzalīta vidusdaļu. Tās arhitektoniskais risinājums gan pilnībā nav uztverams, jo 19.gs.beigās priekšā tapis t.s. Šveices stila lievenis. Interesanti, ka otra pret parku un Rūjas upi vērstā garenfasāde ir arhitektoniski atšķirīga – logailas malās grezno nevis trīsstūra sandriki, bet pilastrī, kas *tur* pusapļa arku ar rozetēm abās pusēs. Šāds pats risinājums ir centrālajam rīzalītam, kurš šeit nav t.s. dubultais. Rīzalīta otrais stāvs arī risināts atšķirīgi no pagalma puses – izmantota gala fasādēs redzamā trīs ailu grupa, to abās pusēs papildinot vēl par vienu ailu.

8. Pils gala fasāde. 20.gs.sāk. foto (VKPAI PDC)

9. Pils fasāde pret Rūjas upi. 2003.g. foto (J.Zilgalvis)

Pils dekoratīvajā risinājumā izmantotie elementi, kas vairs nepakļaujas tik daudz ampīra *aukstumam* jeb *reti rotātām plaknēm* arī liecina par stila norietu. Taču tikpat skaidri kā klasicisma noriets jūtams arī eklektisma sākums. Tas visai bikli izpaužas dažādu, bet vienlīdznozīmīgu dekoratīvo detaļu un elementu pielietojumā. Tomēr Naukšēnu pils var likties novēlojies ampīra stila paraugs laikā, kad muižu arhitektūrā uzvaras gājienu

turpināja neogotika. Taču eklektisms ir stila formu brīvas izvēles laiks un blakus citām varēja turpināties vai atdzimt arī antīkās formas.

10. Lauvas tēls pie pils galvenās ieejas. 2003.g. foto (J.Zilgalvis)

11. Fasādes fragments – pagalma fasādes rizālīta centrālā daļa. 2003.g. foto (J.Zilgalvis)

Interesanti ir tas, ka trīs gadus pirms Naukšēnu pils uzcelšanas, tas pats būvmeistars F.G.Glēzers pēc paša projekta cēlis V.fon Grotem piederošajā Eriņu muižā kungu māju.¹³ Šī ēka, kuras ārējais ietērps 19.gs.otrajā pusē pārveidots t.s. Šveices stila ietekmē, redzama H.Pīranga grāmatā. Tā ir Latvijas 18.gs. muižu arhitektūrai raksturīga neliela koka māja ar mansarda jumtu un mezonīnu garenfasādes centrā. Pēc trīs gadiem tapusī Naukšēnu pils ir pavisam citādāka – tās arhitektūrā nav ne vēsts no lauku muižu klusā miera, vienkāršības un tradīcijām.

Pēc H.V. fon Grotes 1878.gadā muižu mantoja viņa dēls Frīdrihs Vilhelms fon Grote (1823 -1893), izmaksājot pārējiem bērniem – Nikolasam Frīdriham Vilhelmam, Olgai Frederikei Izabellai un Anetei Adelheidei Leontīnei kompensāciju. Nikolass nomira neprecējies, Anete bija

¹³ Kampe P. Lexikon T.2.-S.227. Turpat norādīts, ka F.G.Glēzers nācis no *Bunzlau* Šlēzvigā un Cēsīs bijis arī dzirnavnieks.

precējusies ar baronu Borisu fon Volfu (*B.von Wolff*), bet Olga ar baronu Aleksandru fon der Pālenu (*A.von der Palen*) no Palmes muižas Igaunijā.

12. Sandriks pagalma fasādē. 2003.g. foto (J.Zilgalvis)

1878.gada 21.augustā sastādīts Naukšēnu muižas ēku saraksts, kurā norādīts jumta segums un tehniskais stāvoklis.¹⁴ Šo sarakstu parakstījis toreizējais muižas īpašnieks F.V.fon Grote un tas ir sekojošs: kungu māja, ērberģis Nr.1, ērberģis Nr.2, vešūzis, galdniecība, spirta brūzis, smēde, noliktava, trīs klētis, zirgu stallis ar ratnīcu, lopu kūts, divi zirgu stalli, cūku kūts, ratnīca, koka siltumnīca, dārza šķūnis ar salmu jumtu, rija, divi pildrežģa šķūņi, vēja dzirnavas, dzirnavnieka māja, dzirnavu ratnīca, ledus pagrabs, kaļķu ceplis, kaļķu šķūnis, ceplis, strādnieka dzīvoklis, strādnieka ratnīca un seši siena šķūņi. Kopumā muižā šajā laikā tātad atradušās 37 ēkas un būves no kurām četras bija dzīvojamās. Vairums ēkas bija mūra ar kārniņu jumtiem.

1880.gadā F.V.fon Grote Naukšēnu un Tēdiņu muižas pārdeva savam brālēnam landrātam Aleksandram Mihaelam Andreasam Marijai fon Grotem (1829-1917), kura patstāvīgā dzīves vieta bija Mālpils muiža – viņa īpašums no 1854.gada. Pēdējā muižas īpašiece pirms Latvijas agrārreformas bija viņa meita no otrās laulības ar Faniņu Armitstedu – Karīna Lusī (1892-1974), kura bija precējusies ar baronu Ernstu fon der Brigenu (*E.v.d. Brüngen*) un izaudzināja divus dēlus un vienu meitu. Mālpils muižu savukārt mantoja viņas māsa Elza, kura nebija precējusies. Par muižas centra apbūvi Grotu dzimtas saimniekošanas pēdējo gadu desmitos var spriest pēc 1904.gada kartes *Karte des im Wolmarschen Kreise*

¹⁴ LVVA 218.f., 1.apr.,809.l.

Rujenschen Kirchspiele belegenden privaten Gutes Nauckschen,¹⁵ kura kopēta no 1865.-1869.g. aprīņa revizora E.Kristiani (*E.Christiani*) izgatavotās un bruņniecības revizora R.R.Jakobsena (*J.Jakobsenn*) 1880.,1881.koriģētās kartes. Kartē redzams viss muižas saimnieciskais komplekss, zemnieku sētas, zemes robežas u.c. Muižas centrā ap pagalmu izvietotas dzīvojamās un saimniecības ēkas – pils, stallis ar vāgūzi, klēts ar pagrabu un siernīca, bet nedaudz attālāk – kūts. Pils priekšā atradies apļveida iebraucamais ceļš, bet gar upi dzimtas kapličas virzienā parks, kura plānojums sākumā bija regulārs, vēlāk pārveidots ainavu.

13. Elza fon Grote. Foto ap 1930.g.
(Naukšēnu Cilvēkmuzejs)

14.Elza fon Grote. Foto ap 1897.g.
(Naukšēnu Cilvēkmuzejs)

20.gs.sākums un kara gadu postījumi

1919.gadā Naukšēnu muiža cieta karadarbības rezultātā. Par nodarīto postu var spriest pēc muižas pārvaldnieka O.Ores sastādītā zaudējumu saraksta. Tajā minēts, piemēram, ka igauņu karaspēks paņēmis trīs darba zirgus, sešas apkaltas ragavas un elektriskās apgaismošanas ietaises. Nav noniecināti arī iekārtas priekšmeti – no telpām pazuduši gultas matračī, ozolkoka bufetes skapji, liels sienas pulkstenis, četri lieli divdurvju drēbju skapji, spogulis, rakstāmgalds, polsterēti sofa, krēsli un citas lietas.¹⁶

¹⁵ LVVA 1679.f., 194.apr., 309.l.

¹⁶ LVVA 3652.f., 1.apr., 798.l.

15. Pils iekšskats. 20.gs.sāk. foto (VKPAI PDC)

16. Pils iekšskats. 20.gs.sāk. foto (VKPAI PDC)

Par pils interjeru pirms izpostīšanas un izlaupīšanas liecina divi fotoattēli, kas tapuši 19.gs.beigās vai 20.gs.sākumā. Vienā no tiem redzama t.s. pavaldonības stila (1810-1830) jeb vēlīnā klasicisma atpūtas mēbeļu grupa – dīvāns, galds un krēsli. Pie sienas nav likti tik populārie muižas īpašnieku piederīgo portreti vai ainavas, bet gan ierāmētas numinismātikas kolekcijas. Uz galda novietots četržuburu svečturis un tējas servīze. Otrs interjera foto rāda līdzīgu ainu ar atpūtas mēbeļu grupu. Uz galdiņa novietoti dažādi greznuma priekšmeti un kādas sievietes portrets. Šajā telpā grīda bijusi vairogveida parkets. Nedaudz redzams arī sienas dekors ornamentāla vertikāla josla.

Muiža pēc Latvijas agrārreformas

1919.gada nogalē muižu savā pārziņā pārņēma Zemkopības ministrija. Bijušajai īpašniecei K.L. fon der Brigenai tika atdots viss kustāmais inventārs, kāds muižā atradās. Īpašums tika inventarizēts un pēc

šiem dokumentiem mēs šodien varam spriest par tām vērtībām, kas pēc kara gadu posta vēl bija saglabājušās uz vietas. Inventarizācijas dokumenti sastādīti Rūjienā 1920.gada 22.decembrī valsts zemju pārziņa kancelejā. Sarakstā uzskaitīts sekojošais: 65 polsterēti krēsli, seši lēņu krēsli, vienkārši pīti krēsli, viens ēdamistabas galdiņš, 13 dažādi galdiņi, divi marmora mazgājamie galdiņi, astoņi mazgājamie galdi, trīs skapji ar spoguļiem, četri grāmatu skapji ar stikla durvīm, 18 dažādi skapji, seši dīvāni, trīs dzelzs gultas, 13 koka gultas, trīs rakstāmgaldi, deviņas kumodes, deviņi atsperu matračī, trīs matračī bez drēbes, vienas klavieres ar krēslu, viena kājminamā šujmašīna, viena trauku mazgājamā vanna, trīs lieli tepiķi, pieci mazi tepiķi, divi drēbju uzkaramie, seši lieli spoguļi, divi mazi spoguļi, vienas bērnu ragaviņas, vieni bērnu ratiņi, viena bērnu vanna, viena liela kapara vanna, septiņi zeltīti bilžu rāmji, trīs veļas kurvji, četri dvieļu uzliekamie, trīs elektriskās galda lampas, sešas cepešu bļodas, 24 lēzenie šķīvji, četri deserta šķīvji, divas zupas terīnes, 24 glāzes, astoņas ūdens karafes, divas porcelāna krūzes, trīs metāla krūzes, piecas paplātes, viens veļas rullis, ekipāža bez virsas un sēdekļiem, lieli divjūgu atsperu rati, mazāki atsperu rati, vienjūgu atsperu rati, 160 lieli dekoratīvie stādi, 180 vidēji dekoratīvie stādi, 150 mazi dekoratīvie stādi, 250 siltumnīcas stādi, četras lielas palmas un vesela virkne dažādu citu augu.

17. Pils svētku zāle. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

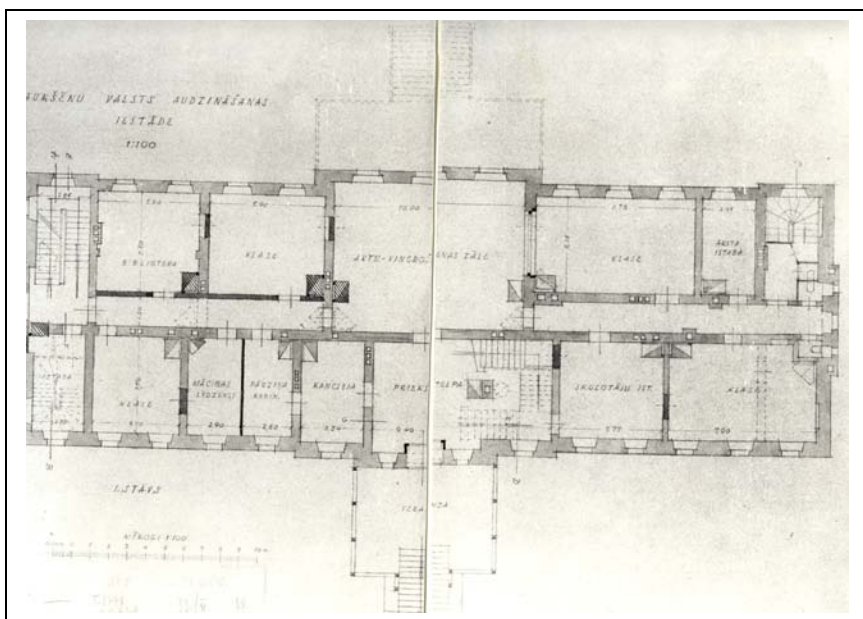
1922.gadā sastādīts arī muižas ēku saraksts, norādot to izmērus, sienu, griestu un jumta materiālus, kā arī tehnisko stāvokli.¹⁷ Šo sarakstu sastādījis mērnieks J.Šmits. Šajā laikā muižas apbūvi veidoja: pils(1), dzīvojamā ēka (4), klēts (3), labības žāvētava (vecā mūra ēka ar dakstiņu jumtu) (7), klēts ar pagrabu (2), stallis ar vāgūzi (5a), lopu kūts (5b), cūku kūts (5c), siltumnīca (6), koka putnu kūts (8), smēde (9), vāgūzis un brūzis (10), dzīvojamā ēka (11), vecā spirta dedzinātava (dzīvojamā ēka) (12),

¹⁷ LVVA 1679.f., 172.apr., 1899.l. Ēku atrašanās vietu skat. 1922.gada situācijas plānā pielikumā

kūts (13), kūts (14), stallis (15), kūts (bij. medību suņu kūts) (16), dzīvojamā ēka (17), dzīvojamā ēka (18), pirts (19), bij. magazina (20), rija – šķūnis (21), malkas šķūnis (22), šķūnis (23), dzirnavu šķūnis (24), šķūņi (25-30), dzīvojamā ēka (31), klēts (32), kūts (33), pirts (34), dzīvojamā ēka (35), klēts (36), kūts (37). Kopumā sarakstā norādītas 39 ēkas un būves. Lielākā daļa no tām bijušas mūra, segtas ar skārda, kārniņu, šindeļu vai skaidu jumtiem. Nevienai ēkai nav uzrādīts salmu jumts. Šim sarakstam pievienots arī shematisks ēku izvietojuma plāns ar numerāciju, kas šodien ļauj precizēt viena vai otra objekta atrašanās vietu un funkciju.

Agrārreformas rezultātā Naukšēnu muižas zemes netika sadalītas. Pēdējai muižas īpašniecei, kā neatsavināma daļa tika ierādīts zemes gabals otrā pusē Rūjas upei ar nosaukumu *Rauzeļi (Rausesles)*, kā arī papildus neatsavināms zemes gabals uz kura atradās fon Grotu dzimtas kapliča un kapi. K.L.fon der Brigena *Rauzeļus* pārdeva un kopā ar bērniem pārcēlās uz Mālpils muižu. Vēlāk ģimene repatriējās uz Vāciju, kur viņu pēcnācēji mīt vēl šodien. 1920.gadu sākumā muižā tika izveidota bēgļu bērnu patversme, kura apsaimniekoja no visām muižas ēkām 13, tai skaitā arī pili. 1921.gadā patversmē atradās ap simts bērnu. Viņu skaits palielinājās, kad no Krievijas atgriezās bērni, kuru vecāki bija gājuši bojā. 1929.gadā patversmē mitinājās jau ap simts piecdesmit bērnu. Par viņiem rūpējās seši skolotāji, dārznieks, *ir 7 darba zirgi, 22 govīs, 4 jaunlopi, 17 cūkas, ierīkots augļu dārzs – 400 ābeles, 5 bumbieres, 1000 upenāji, 350 jāņogulāji, 1700 aveņu krūmāji, septiņas bišu dravas.*¹⁸ 1930.gados pilī atradās valsts zēnu audzināšanas un labošanas iestāde. Jaunā funkcija prasīja veikt ēkas pārplānošanu. Saglabājušies divi pils pārbūves projekti – viens no 1938.gada (arh. A.Čuibe), bet otrs nedaudz agrāks.

¹⁸ Naukšēnu Cilvēkmuzeja materiāli

18. Pils pārbūves projekts. 1938.g. (LVVA)

Realizēts, domājams, ir jaunākais. Jākonstatē, ka pēc projekta nojaukta pils terase upes pusē, mainīta kāpņu atrašanās vieta, otrajā stāvā izbūvēti dzīvokļi direktoram un internāta audzinātājam, kā arī veikti citi sīkāki pārveidojumi. Pēc šī projekta var izsekot arī jaunajam telpu funkcionālajam izkārtojumam. Pagraba stāvā atradušies karceri, mazgāšanās telpas, ģērbtuves, noliktavas, virtuve, veļas mazgātava, uzrauga dzīvoklis, maizes ceptuve, un sarga istaba. Pirmajā stāvā ierīkotas četras klases, bibliotēka, aktu un vingrošanas zāle, ārsta istaba, sanitārais mezgls, skolotāju istaba, kanceleja, pārziņa kabinets un mācību līdzekļu novietojuma telpa. Otrajā stāvā atradies direktora dzīvoklis, audzēkņu guļamistabas kopā ar 46 gultām, uzrauga telpa, sanitārais mezgls, internāta audzinātāja dzīvoklis un vēl pāris citas nozīmes telpas. Pārbūvju un telpu interjera izmaiņu rezultātā aizkrāsoti sienu un griestu gleznojumi, domājams, intarsēts parkets aizstāts ar dēļu grīdu, nojauktas vēsturiskās krāsnis, bet ēdamistaba, kurā atradušās joniskās kolonnas pārdalīta ar šķērsieniem divās daļās. Ziņas par telpu mākslinieciskā iekārtojuma izmaiņām 1949.gadā sniedzis vietējais skolotājs Brūmanis. Viņš tāpat norādījis, ka pils 1949.gadā saglabājusi savu sākotnējo izskatu, vienīgi upes pusē nojaukts balkons (domājams, tā bijusi terase, jo daudz granīta plākšņu pēc nojaukšanas izmantotas citur, gan Naukšēnos, gan Valmierā). Lievenis parka pusē, kā tas bijis agrāk, iestiklots tikai vienā pusē, taču vairumā krāsainie stikli aizstāti ar parastajiem.

19. Pils. 1930.gadu foto. (K.Uskala fotodarbnīca Rūjienā) (VKPAI PDC)

20. Pils no pagalma puses. 1938.g.foto (VKPAI PDC)

Padomju laiks un mūsdienas

Pēc 2.Pasaules kara Naukšēnu pilī atradās bērnu nams, bet pēc tā no 1957.gada profesionāli tehniskā skola, kura 1963.gadā pārveidota par profesionāli tehnisko vidusskolu un eksistēja līdz padomju laika beigām. Tagad pils ir viena no Naukšēnu mācību un pāraudzināšanas iestādes ēkām. Pilī atrodas Naukšēnu Cilvēkmuzejs, kurā var iepazīties ar Naukšēnu vēsturi apskatot senas fotogrāfijas un lasot vēsturisku ziņu pierakstus. Muzejā atrodas arī lelles trīsdesmit dažādu novadu tautas tērpos. Pilī tiek izīrēta sarīkojumu zāle, semināru telpas un piedāvātas naktsmītnes.

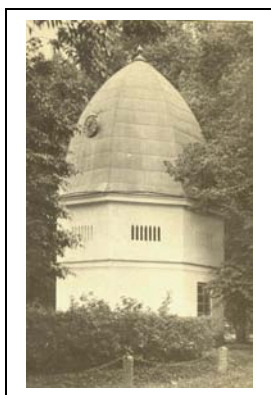

21. Pils no pagalma puses. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

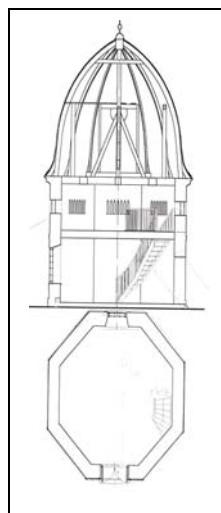
Muižas apbūve

Siernīca

Siernīca jeb pulksteņu tornis (1)¹⁹ kā to sauca pēc apaļajā jumta logā iebūvētā pulksteņa, atrodas pils tiešā tuvumā, iebraucamā ceļa malā. Šī nelielā astoņstūru mūra ēka segta ar kupolveida jumtu, kas iesegts ar skārdu. Ēkai ir divi stāvi, pie kam otrais labi vēdināms pa nelieliem iegareniem lodziņiem, kas atrodas visās šķautnēs. Siernīca redzama jau ap 1800.gadu tapušajā J.K.Broces zīmējumā un savu sākotnējo veidolu nav zaudējusi līdz pat mūsu dienām. Šāda veida ēkas Latvijas muižās uzskatāma par retumu. Padomju laikā tornis bija nonācis sliktā tehniskā stāvoklī, pie tā piebūvēts pat šķūnis, izlauzta liela vārtu aila. 2002.gadā izstrādāts un realizēts siernīcas torņa renovācijas projekts (arh. I.Maurāne). Iekšējās saglabāties vēsturiskais ķieģeļu klons un kāpnes uz otro stāvu. Siernīcā izvietoti etnogrāfiski priekšmeti, kas saistās ar siera darināšanu.

22. Siernīca. 1920.g. foto (VKPAI PDC)

23. Griezums un plāns

Klēts

Precīzs klēts (2) celtniecības laiks nav zināms. Tā nav atzīmēta muižas 1695.gada muižas zemju plānā, taču redzama ap 1800.gadu darinātajā J.K.Broces zīmējumā. Tā ir vienkārša mūra ēka ar divslīpju jumtu kura gali ir daļēji nošļauti. Ēkas zelminis ir pildrežģa konstrukcijā un jumtu sedz kārneji. Spriežot pēc ēkas apjoma telpiskās uzbūves, tā celta 18.gs.vidū vai pēdējā ceturksnī. Domājams, 1920.gados kārneji nomainīti

¹⁹ Šeit un turpmāk skaitlis norāda ēkas atrašanās vietu. Skat. 1922.gada plānu kopā ar 1904.gada plānu pielikuma

ar skaidām. Klētij pret pagalmu ir vaļēja priekštelpa jeb t.s. klēts priekša un noēja velvētā pagrabā (tāds pats pagrabs ir arī otrajā galā. Sākotnēji klēts priekšu veidojusi kolonāde, kas 19.gs.otrajā pusē nomainīta ar arkādi. Tad

24. Klēts no pagalma puses. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

25. Klēts lievenis. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)
Redzamas protezētās durvju vērtnes un atjaunotais bruģis

pat pārbūvēti zeltiņi un dzega.²⁰ 19.gs.pirmajā pusē klēts priekšas nelielās durvju aillas paplašinātas patreizējos gabarītos. 2002.gadā izstrādāts ēkas renovācijas projekts, kurš veiksmīgi realizēts. Senā, kultūrvēsturiskā ēka atguvusi savu sākotnējo veidolu – sajūsmina tās arkāde, priekštelpas senā bruģa atsegums, vēsturiskās durvju vērtnes ar rombveidā uznaļotajiem gropētajiem dēļiem.

Pagrabklēts

²⁰ Veinberga K., Zviedrāns J. Naukšēnu muižas klēts fasāžu izpēte.- Rīga,2002./Manuskripts VKPAI PDC

No pagrabklēts (3), kas atradās upes krastā pie klēts saglabājies tikai neliels uzkalniņš. 1989.gadā bija redzamas vēl pagriba aprises un laukakmeņu mūra pamati.²¹

Pārvaldnieka māja

Pārvaldnieka māja (4) nodegusi 1970.gados un pēc tam atjaunota pilnībā mainot izskatu – uzcelts otrais stāvs, mainītas aillas utt. Ēka bija tipiska muižu apbūvei un savai tipoloģiskai grupai – gan izvietojuma ziņā, gan ārējā izskatā. Par to varam spriest pēc 1960.gadu fotoattēliem.²² Izteikti plato viennīva ēku sedza iespaidīgi stāvs divslīpju jumts ar daļēji nošļautiem galiem. Pagalma puses jumtā atradās divi mezonīni. Ēkas fasāde bija simetriska – vidū ieeja ar segmentveida pārsedzi un abās pusēs tai trīs logailas. Bagātīgi profilēta bija jumta dzega. Ieeja atradās arī galā, bet zeminī divi logi, kas kopā ar mezonīniem liecināja, ka izmantots ticis arī plašais bēniņu stāvs. Ēka, domājams, celta 19.gs.vidū, jo 1904.gada plānā jau ir iezīmēta, bet šis plāns ir 1865.-1869.gada plāna kopija.

26. Pārvaldnieka māja. 1950-to g.foto. (Naukšēnu Cilvēkmuzejs)

Siltumnīca

Muižas siltumnīca (5) atzīmēta 1922.gada inventarizācijas materiālos, bet nav redzama 1904.gada plānā. Siltumnīca bija novietota paralēli stalli un kūti savienojošam korpusam parka pusē. Tā bija paliela, apkurināma (spriežot pēc diviem sarkano ķieģeļu skursteņiem galos) būve uz ķieģeļu mūra pamatiem.

²¹ J.Zilgalvja apsekojuma materiāli

²² Naukšēnu Cilvēkmuzejs materiāli

27. Siltumnīca. 1930-to g. foto. (Naukšēnu Cilvēkmuzejs)

Domājams, siltumnīca nojaukta padomju laikā un tās vietā pēdējos gados izveidots plašs siltumnīcu komplekss. Aiz siltumnīcām uz kapličas pusi atradusies vēl kāda ēka (6), kas 1904.gada plānā ir iezīmēta, bet 1922.gada plānos pārsvītrotā, tātad vairs nav eksistējusi. Tās nozīme nav norādīta. Tagad šīs ēkas vietā vai tuvumā uzbūvēta jauna trīsstāvu mūra dzīvojamā ēka.

Kapliča

Kungu kapi ar kapliču (7), kā jau minēts veidoti 1793.gadā. Uz kapiem veda garš taisns ceļš. Kapus iezogoj neregulāras formas žogs, bet kapliču - metālkaluma žogs ar vārtiem ieejas priekšā. Kapliča bija mūra ēka ar barokālu jumtu un arhitektonisku fasāžu apdari, piemēram, galveno ieeju akcentēja portāls ar trīsstūra frontonu, jumtmalu apvija dzega utt.

1944.gadā ienākot Sarkanajai armijai kungu kapi tika izpostīti, metāla žogs nodots metāllūžņos, iekštelpas izdemolētas. Kaplicai 1949.gadā bijis bojāts jumts un pagraba velvētais pārsegums. Šajā laikā nebija vairs saglabājušies arī ģerboņi uz kapličas sienām. Pēckara gados tika nodedzināta arī koka estrāde parkā, kur līdz 1941.gadam pulcējās pagasta ļaudis uz teātra izrādēm, bērnu svētkiem un citiem pasākumiem.²³ Pie ēkas atradās vairākas marmora kapu plāksnes ar fon Grotu dzimtas ģerboņiem. Šodien no tām saglabājušās trīs – landrātam Frīdriham fon Grotem (1768-1836) un viņa sievai Agnetai Frederikei fon Grotei dzim. fon Gersdorfai (1777-1869), Izabellai fon Grotei dzim. grāfienei Borhai (1799-1878) un valsts padomniekam Heinriham Vilhelmam (*William*) fon Grotem (1797-1878). Nav saglabājušās vienkāršākās kapu zīmes – krusti.

²³ Olgas Ābeles atmiņas. Naukšēnu Cilvēkmuzeja materiāli

28. Kungu kapu kapliča. 1949.g. foto (VKPAI PDC)

29. Kungu kapu kapliča. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Laidars

Laidars (8), kura ēkas 1904.gada zemju plānā grupējas ap kvadrātveida pagalmu vēlāku gadu plānos attēlots citāds. 1922.gadā no laidara palikušas divas paralēli novietotas ēkas, kuras savā starpā nav savienotas. Tas ir stallis un pie tā, no pagalma tālākā pusē stāvošā kūts. Kurā laikā zuduši abu ēku savienojošie korpusi nav zināms, taču par viena no tiem eksistenci varēja pārliecināties 2004.gadā pagalma rekonstrukcijas laikā, kad tika atrakti pamati. Laidars bija viena no monumentālākajām muižas saimniecības ēkās, celts no šķeltiem laukakmeņiem ap ailām, stūros un dzegai izmantojot sarkanos ķieģeļus.

30. Stallis skatā no pils pagalma puses. 2004.g.foto (J.Zilgalvis)

Stalļa korpusu veido divstāvu apjoms ar centrālo un sānu rīzalītiem. Sānu rīzalīti ir trīs ailu asu, centrālais vienasu. Iespējams, ka ēka sākotnēji bija vienkārša un tikai tās galu un vidusdaļas apjomi divstāvu. Kūts korpus ir vienkāršāks – masīvā laukakmeņu mūra ēka segta ar stāvu divslīpju jumtu. Laidara atlikušās daļas, pateicoties celtniecības materiālam rada glezniecisku iespaidu. Joprojām sajūsmina pagājušo gadsimtu amatnieku darba teicamā kvalitāte. Šodien bijušā stalļa korpusā iekārtotas skolas mācību telpas, bet kūts kalpo saimnieciskām vajadzībām.

31. Kūts – viena no laidara daļām. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Magazīna

Bijusī pagasta magazīna (9) savā tagadējā vietā redzama jau 1904.gada plānā un šādi nosaukta 1922.gada inventāru sarakstos. Ēka laika gaitā ir pilnīgi pārbūvēta. Par to liecina mūsdienu materiālos veidotās sienas, logi, jumts. Vēsturiska ir tikai tās atrašanās vieta – ceļa malā netālu no rijas. Patreiz ēka netiek aktīvi izmantota.

Šķūņi

Ceļā uz Veckārķiem, pēc pagrieziena uz riju atrodas divi šķūņi (10), kuri 1904.gada zemju plānā ir tikai ieskicēti (iespējams, vēlāk).

32. Šķūņi. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

1922.gada plānā tie jau attēloti kā eksistējoši ar nosaukumu dzirnavu šķūnis un šķūnis. Abas ēkas, kas domājams bija paredzētas labībai, celtas no laukakmeņiem ar sarkano ķieģeļu balstiem, starp kuriem izmantotas arī koka konstrukcijas. Šādas konstruktīvās uzbūves šķūņi muižu apbūvē sastopami bieži. Iespaidīgākā no ēkām atrodas pie ceļa – tai ir lielāks apjoms kas segts ar stāvu divslīpju jumtu, kura gali ir daļēji nošļauti. Laika gaitā šis šķūnis vienā galā ieguvis neloģisku gāzbetona piebūvi, bet otram palielināts augstums un mainīta jumta forma. Ainaiski šīs ēkas ir pirmās, kuras ieraugām iebraucot muižā no Valkas puses.

Rija

No lielās laukakmeņu mūra rijas (11) pāri palikušas tikai drupas. Ēka bija iespaidīgi gara, sastāvēja no trīs telpām, kuru sienas vēl saglabājušās. Rija redzama gan 1904.gada, gan 1922.gada plānā. Tās smagnējās sienas, iespaidīgie gabarīti liecina par agru, iespējams pat 18.gs.celtniecības laiku. Starp riju un blakus esošo šķūni 1920.gados celts malkas šķūnis (12), kas līdz mūsdienām nav saglabājies.

33. Rija. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Šķūnis pie rijas

Šķūnis pie rijas (13) attēlots 1904.gada zemju plānā un savā vietā no tā saglabājusies tikai puse. Ēka celta no laukakmeņu stabiem to starpā lietojot guļbaļķus. Tās vēsturiskā struktūra vēl nolasāma kaut arī būve pārveidota par dzīvojamo ēku.

34. Šķūnis pie rījas. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Žāvētava

Šādi ēka (14) nosaukta 1922.gada inventarizācijas materiālos. Tā atradās muižas centra apbūves tiešā tuvumā – otrā pusē ceļam, kas ved muižā no Rūjienas. Tagad uz šīs ēkas pamatiem, un iespējams arī sienu fragmentiem uzcelts veikals – tipiska 1960.gadu būve.

Smēde

Nelielā ēka (15), kas atrodas t.s. Žāvētavas tiešā tuvumā un veido saimniecības ēku kompleksu otrā pusē muižu šķērsojošam ceļam ir putnu kūts. Šādi tā nosaukta 1922.gada inventarizācijas materiālos. Ēka ir neliela, ar kubveida apjomu, segta ar divslīpju jumtu, kura gali ir daļēji nošļauti. Tās logailu pārsedzes ir segmentveida – kā nevienai citai muižas saimniecības ēkai. Sienu materiāls ir laukakmeņu mūris ar sīkiem šķembu iespaidumiem javā, logailu apmales veidotas gaiši tonētā apmetumā, bet stūri no akmens rustiem. Pēc vietējo iedzīvotāju sniegtajām ziņām ēkā atradusies smēde, kas pēc tās ārējā izskata ir daudz ticamāks izmantošanas veids nekā putnu kūts. Iespējams, ka izmantošana kādu laiku ir mainījusies. Par labu smēdei liecina arī ēkā 1990.gados atrastās plēšas, kuras tagad novietotas Naukšēnu Cilvēkmuzejā un liels skurstenis, kurš redzams 1930.gadu fotoattēlā. Jāpiebilst, ka nelielā ēciņa 1980.gados bija *ieaugusi* koka šķūnīšu piebūvēs un aizsegta ar krūmiem. Tagad tā ir atbrīvota un tiek izmantota. Smēde redzama 1904.gada zemju plānā un attiecināma 19.gs.vidum.

35. Naukšēnu muiža. Kalpu mājas un saimniecības ēkas gar Pīksāru ceļu. Labajā pusē pirmā ēka – smēde. 1930.gadu foto (VKPAI PDC)

36. Smēde 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Vāgūzis un brūzis

Aiz smēdes ceļa malā novietotā saimniecības ēka 1922.gadā uzskaitīta kā vāgūzis un brūzis (16). Laika gaitā ēka ir ievērojami pārbūvēta un tagad tajā iekārtots veikals, saimniecības telpas un dzīvokļi. Viens tās gals – pret muižas centra pusi iespējams ir vēlāk pagarināts. Arī 1904.gada plānā redzamā būve bijusi laukakmeņu mūra ar granītakmeņu kvadriem stūros.

37. Vāgūzis un brūzis 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Kalpu māja

1922.gada inventarizācijas dokumentos šī nelielā vienkāršā ēka ar noapaļoto jumta formu dēvēta par dzīvojamo ēku. Kalpu māja (17) redzama savā tagadējā vietā arī 1904.gada plānā un laika gaitā ieviestās neiederīgās izmaiņas ir vienīgi jaunie, nepiemērota šprošējuma logi un šīfera plāksnes uz jumta. Taču prieks ir par to, ka kalpu māja pastāv un nav zaudējusi savu vietu muižas apbūves kopējā noskaņā.

38. Kalpu māja 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Kalpu māja

Blakus iepriekš aplūkotajai kalpu mājai atrodas otra – līdzīgas formas, apjoma un ailu asu dalījuma (18). Tā tāpat kā pirmā saglabājusi savu funkciju – ir dzīvojamā māja – kopta un uzturēta. Bez arhitektoniskās izpētes nav pasakāms, kāds bija kalpu mājas zeminis, kurš tagad ir apmests – pretēji laukakmeņu mūrim pirmajā stāvā. Abas kalpu mājas varētu būt 19.gs.vidus celtnes.

39. Kalpu māja 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Kalpu māja

Vienstāva mūra ēka ar stāvu divslīpju jumtu, kura gali ir daļēji nošļauti savu vēsturisko ārējo veidolu saglabājusi līdz mūsu dienām (19). Kaut arī tā nav redzama 1904.gada plānā, tās ārējais tēls liecina par 19.gs.otro pusi kā celtniecības laiku.

Kalpu māja

Ēka (20) atrodas vietā, kur tā uzrādīta jau 1904.gadā. Tā ir vienstāva laukakmeņu mūra ēka ar stāvu divslīpju jumtu, kura gali daļēji nošļauti. Graciozs ir jumta dzegas profilējums. Logailas garenfasādē ir palielinātas un līdz ar to galvenās fasādes vēsturiskais izskats ir zaudēts. Taču par to var spriest pēc kāda 1938.gada fotouzņēmuma. Ēku sedza kārniņu jumts, tajā, spriežot pēc dūmeņa galvas atradās manteļskurstenis, logi bija nelieli, sešrūšu un vienā pusē no centrā esošajām durvīm tiem bijuši slēgi.

40. Naukšēnu muiža. 1938.g. foto (VKPAI PDC)

41. Kalpu māja. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Saimniecības ēku grupa: stallis, kūts, vecā spirta dedzinātava

Laika gaitā savu veidolu ir mainījusi ēku grupa, kurā spriežot pēc 1922.gada dokumentiem iekļāvās divas kūtis, vecā spirta dedzinātava un stallis (21). Kopā, kā redzams 1904.gada plānā tās bijušas četras ēkas, divas no tām – tuvāk upei novietotas blakus viena otrai, otras paralēli viena otrai ar galiem pret ceļu.

42. Saimniecības ēku grupa. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Tiltakrogs

Tālāk aplūkotā muižas apbūve izvietota Rūjas upes otrā krastā. Kā pirmā ēka, pārejot tiltam ieraugāms krogs (22) – gara laukakmeņu mūra būve, kuras galā vēl jaušama kādreiz esošā iebrauktuves aila. 1904.gada plānā tās vietā ir divas nelielas būves, bet 1922.gadā šajā vietā norādīta kūts. Ēkas vienā galā padomju laikā izbūvētas garāžas. Tiltakroga nosaukums pastāvēja jau 19.gs.beigās un apkārtējā apbūvē neviena no citām ēkām neatbilst kroga veidolam.

43. Tiltakrogs. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Dzirnavu ēku grupa

Tālāko muižas apbūvi nosacīti var iedalīt divās grupās: dzirnavu un brūža. Pirmā, kuras nosaukums *Mühlenland* lasāms jau 1904.gadā, veidojusies aiz kroga, otrā pa labi no tā.²⁴ Pirmā dzirnavu grupas ēka ir viena no sakoptākajām šajā vietā un tās šodienas nosaukums ir *Dzirnavas*.

44. Dzīvojamā ēka dzirnavu ēku grupā. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Tā ir laukakmeņu mūra ar izbūvētu bēniņu stāvu (23). Ēkas sākotnējā funkcija pagaidām nav noskaidrota, bet 1922.gadā tā uzrādīta kā dzīvojamā. Aiz šīs ēkas atrodas koka šķūnis ar kārniņu jumtu, celts uz laukakmeņu mūra pamatiem. Iepretim šai ēkai otrā pusē ceļam atrodas koka gulbūve – dvīņu klēts (24), kuras saistība ar vienu vai otru šajā vietā pastāvējušu ēku nav nosakāma. Tālāk ejot ceļa galā 1904.gada plānā iezīmētas vējdzirnavas, kuras nav saglabājušās. To vietā pakalnā šodien redzama mūra saimniecības ēka (25), kuru var datēt ar 19.gs.vidu. Taču pirms dzirnavām ceļa abās pusēs iepretim viena otrai atrodas divas dzīvojamās ēkas, kuras iezīmētas arī 1904.gada plānā (26,27). Tās ir tipiskas kalpu mājas ar nelieliem lodziņiem, noapaļoto jumta formu un populāro sienu materiālu – laukakmeņiem ar javā iespiestajām granīta

²⁴ Dzirnavas Naukšēnu muižā atzīmētas jau zviedru laiku dokumentos 1638.gadā. Skat. Teivens A. Latvijas dzirnavas.-Stokholma,1985.-264.lpp.

šķembām. Tagad šīs ēkas kalpo kā dzīvojamās. Nelieli ir to pārveidojumi – mainīti logi, aizmūrētas atsevišķas ailas un vienai arī jumta forma.

45. Dvīņu klēts dzirnavu ēku grupā. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

46. Kalpu mājas dzirnavu ēku grupā. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

47. Viena no kalpu mājām dzirnavu ēku grupā. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Brūža ēku grupa

Brūža ēku grupā ietilpst vairāki objekti. Galvenais no tiem ir pats brūzis, kura ēkas grupējas ap pagalmu un veido industriālām mantojumam raksturīgu kompleksu, kuru papildina vairāki augsti skursteņi. Brūža ēkas celtas no šķeltiem laukakmeņiem un sarkanajiem ķieģeļiem. Tās ir 19.gs.beigu - 20.gs.sākuma arhitektūrai raksturīgas būves. Tās nav

48. Viens no brūža korpusiem. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

parādītas 1904.gada plānā un iespējams tapušas 20.gs.pirmās desmitgades beigās. Pie brūža upes pusē redzama arī kāda brīvstāvoša mūra ēka, kuras veidols liecina par agrāku celšanas laiku. Tās vienkārša apjoma, segta ar divslīpju jumtu abās pusēs izbūvēti plaši mezonīni. Šodien, kā vēsta uzraksts fasādē, ēkā atrodas viesnīca, pirts un bārs.

49. Brūža kompleksa kopskats. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Pagastmāja

Uz muižas apbūvi neattiecas pagastmāja (28), taču telpiski un ainaviski tā iekļaujas tajā. Ēka novietota uz Pīksāriem vedošā ceļa malā. Tā atzīmēta jau 1904.gada plānā un attiecināma 19.gs.vidum. Pagastmāja savulaik izdegusi un pēc tam pārbūvēta par dzīvojamo ēku, kāda tā ir vēl šodien.

50. Pagastmāja. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

Parks

Naukšēnu muižas parks kopā ar mežaparku aizņem vairāk kā 50 hektāru lielu platību. Parks atrodas Rūjas upes krastā. Dekoratīvā dārza ierīkošana muižā sākusies 17.gs.beigās, bet vēlāk tas iekļauts ainavu parkā. Teritorija starp pili un bijušajām saimniecības ēkām ir regulāra plānojuma, ar cirptiem dzīvžogiem, grantētiem celiņiem, zālieniem, krūmu

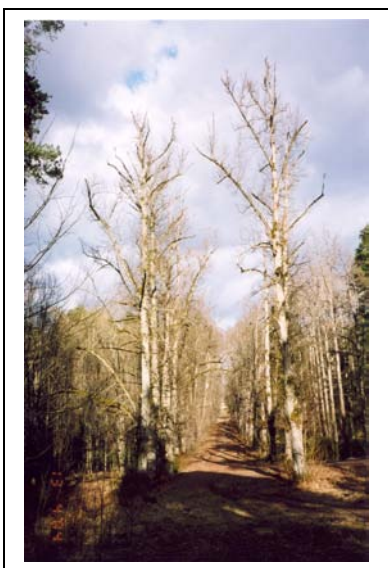
51. Rūjas līcis. 1930.gadu foto (K.Uskala fotodarbnīca Rūjienā) (VKPAIPDC)

un koku grupām. Dienvidrietumu daļa ir brīva plānojuma ar plašām laucēm un skatu perspektīvām. Uz dzimtkapiem ved Holandes liepu aleja, bet aiz tiem parks pāriet mežā ar lielām vecām eglēm, priedēm un lapu kokiem. Parka teritorijā atrodas divi dīķi, tā reljefs ir līdzens, Rūjas upes krasti ar nogāzi. Mežaparka attālākajā daļā upes krastā atrodas pilskalns – Naukšēnu Kābele.

Parkam ir izcila arhitektoniskā un dendroloģiskā vērtība. Tas kalpo kā vietējo iedzīvotāju atpūtas vieta. Parkā aug reti sastopami koki, piemēram, valriekstu koks, korķa koks, Sibīrijas baltegle, kā arī aizsargājami koki – ciedra, Eiropas lapegle un sudrabkļava.

52. Tilts pār Rūju. 1930.gadu foto. (K.Uskala fotodarbnīca Rūjienā) (VKPAI PDC)

53. Aleja uz kungu kapiem. 2004.g. foto (J.Zilgalvis)

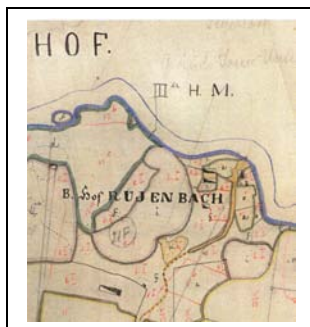
Naukšēnu muižas pusmuižas

Kā pie daudzām Latvijas muižām, arī Naukšēniem 19.gs. radās vairākas t.s. pusmuižas, mazās jeb lopu muižiņas. Tā piemēram, 1904.gada zemju kartē norādītas sekojošas pusmuižas Tēcenu (*Taetzen*), Kalna Piksaru (*Kaln Piksar*), Lejas Piksaru (*Leies Piksar*), Grotes (*Grotenhof*) un Tēdiņu (*Rujenbach*).²⁵ Pirms tam eksistējusi arī Lielā pusmuiža (*Hessenhof*). Bez tam uz muižas zemes atradās arī ķieģeļu cepļa apbūve (*Isabellen hütte*).

²⁵ LVVA 1679.f., 194.apr., 309.l.

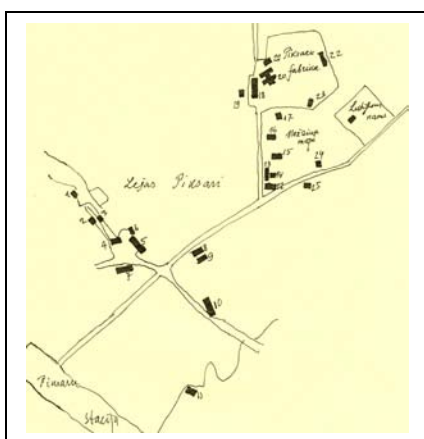

54. Tēcenu pusmuižas plāns (LVVA)

55. Tēdiņu pusmuižas plāns (LVVA)

Lielākā no muižiņām bija Tēceni, kurā atradās 12 lielākas vai mazākas ēkas, mazākā – Tēdiņu ar 5 ēkām. Tēcenos apbūve plānota regulāri. Trīs ēkas grupējas ap taisnstūrveida pagalmu, un domājams, ir kūtis, vēl trīs izvietotas netālu un kompozicionāli saistās ar pirmajām, pārējās atrodas tuvāk vai tālāk no ceļa, kas ved muižiņā. Regulārs plānojums ir arī Grotes muižiņai, kur sešas ēkas cieši grupētas ap pagalmu, bet pārējās trīs izvietotas attālāk. Dažu muižiņu apbūve laika gaitā mainījusies, citas saglabājušās bez būtiskām izmaiņām. Izaugsmi piedzīvojusi Lejas Piksaru muižiņa, par kuras apbūvi ziņas sniedz 1921.gada Naukšēnu muižas ēku saraksti.²⁶ Lejas Piksaru muižiņā 1921.gadā atradušās sekojošas ēkas un būves: pirts, klēts, klēts, dzīvojamā ēka, kūts, klēts, kūts, dzīvojamā ēka, kūts, divi labības šķūņi, dzīvojamā ēka, kūts, klēts, kūts, mežziņa dzīvojamā ēka, malkas šķūnis, dzīvojamā ēka, kūts, fabrika, kūts, divi šķūņi, pirts un smēde.

56. Naukšēnu muižas Lejas Piksaru pusmuiža.

1 pirts, 2 klēts, 3 klēts, 4 dzīv. Ēka, 5 kūts, 6 klēts, 7 kūts, 8 dzīv. ēka, 9 kūts, 10, 11 šķūņi, 12 dzīv. ēka, 13 kūts, 14 klēts, 15 kūts, 16 mežziņa dzīvojamā ēka (vienīgā ar dakstiņu jumtu, pārējām šindeļu), 17 malkas šķūnis, 18 dzīvojamā ēka, 19 akmeņu kūts, 20 fabrika (akmeņu ar šindeļu jumtu), 21 kūts, 22, 23 šķūņi, 24 pirts, 25 smēde

²⁶ LVVA 1679.f., 172.apr., 1899.l.

Naukšēnu muižas apbūve savā tagadējā vietā veidojusies jau 17.gs.beigās, taču lielākā daļa no ēkām un būvēm, kuras saglabājušās līdz mūsu dienām jāattiecina 19.gadsimtam. Muižas centra plānojuma telpiskās kompozīcijas kulminācija ir muižas pils – ievērtības cienīgs ampīra stila piemineklis, kurš savu ārējo veidolu lielā mērā ir saglabājis. Augstas ir muižas centra ainaviskās kvalitātes, pateicoties gadsimtu gaitā izkoptajam parkam Rūjas upes krastā.

1904.gada zemju plāna (1865.-1869.,1880.,1881.g. plānu kopija), 1922.gada ēku izvietojuma plāna un mūsdienu situācijas analīze ļauj secināt, ka muižas apbūves lielākā daļa ir saglabājusies savā sākotnējā vietā un joprojām veido 19.gadsimtam raksturīgu plānojuma telpisko struktūru. Muižas centra pievilcību un vēsturiskās apbūves vērtību kopumā vairo tas, ka padomju laikā tajā, nedz arī redzamā tiešā tuvumā nav uzcelti daudz nepārdomātu, neiederīgu un vidi degradējošu objektu. Diskutējams jautājums šajā ziņā ir jaunā siltumnīcu kompleksa atrašanās vieta (kaut arī tā ir vēsturiskā), daudzstāvu dzīvojamās ēkas esamība ceļā uz kungu kapiem un barbariskā pārvaldnieka mājas pārbūve.

Naukšēnu muižā pēdējos gados veikta vairāku ēku restaurācija, sakopts un uzturēts tiek muižas parks un tas viss laikā, kad daudzu Latvijas muižu apbūve vada savas pēdējās dienas - pamesta vai uzpircēju *pārvaldīta!*

Dr.arh. Jānis Zilgalvis

04.2004.

Saturs

Atrašanās vieta

Muižas līdzšinējā izpēte

16.gs.-18.gs.vidus: vēsturiskie notikumi un muižas saimnieki

Fon Grotu laiks

20.gs.sākums un kara gadu postījumi

Muiža pēc Latvijas agrārreformas

Padomju laiks un mūsdienas

Muižas apbūve

Parks

Naukšēnu muižas pusmuižas

Pielikumi

1904.gada zemju plānu un 1922.gada situācijas plāna
kopijas

Apzīmējumi

VKPAI PDC – Valsts kultūras pieminekļu aizsardzības inspekcijas

Pieminekļu dokumentācijas centrs

LVVA – Latvijas valsts vēstures arhīvs

Darbs veikts ar **Kultūrkapitāla** fonda atbalstu

Naukšēni manor stands on the bank of the river Rūja not far from the Rūjiena town. The manor house was built in 1843 and it represents empire style. The manor house is kept in excellent condition and together with the stable, the barn, the creamery and park it is a state importance cultural monument. There are a museum in the manor house, little hotel and rooms for seminars and partys. Many different another manor houses are exist today too, for example, cattle-shed, servant house, brewery, distillery, granary, threshing barn, barn and others.